

Tarp propagandos ir estetinės patirties laisvės: Laimono Noreikos poezijos skaitymai vėlyvuju sovietmečiu

Akvilė Rėklaitytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
El. paštas reklaityte@liti.lt
<https://orcid.org/0000-0002-8314-1073>

Santrauka. Straipsnyje analizuojama poezijos populiarinimo strategijų sistema sovietmečio Lietuvoje, vertinamas jos veiksmingumo ambivalentiškumas. Straipsnio pirmoje dalyje rekonstruojama literatūros propagandos institucinė sistema ir jos socialinis kontekstas, daugiausia dėmesio skiriama Lietuvoje vėlyvuju sovietmečiu ypač išpopuliarėjusiai literatūrinių renginių formai – poezijos vakarams, kuriuose poeziją skaitydavo profesionalūs aktoriai. Antroje dalyje aptariamas aktorius Laimonas Noreika literatūrinių „koncertų“ populiarumo fenomenas ir Noreikos retorikos įtaigumas aptariamo laiko kontekste. Kaip šaltiniai pasitelkiami LTSR Grožinės literatūros propagandos biuro archyviniai dokumentai, Laimono Noreikos dienoraščiai ir amžininkų atsiliepimai.

Remiantis Jacques'o Rancière'o estetikos politikos teorija, teigiančia, kad estezė turi galią perorganizuoti visuomenės juslinę patirtį, ugdyti kritinį žvilgsnį ir pažadinti nuslopintą valią, galima daryti išvadą, jog režimo pastangos kontroliuoti visuomenės vertybinį ugdymą, pasitelkiant ir populiarinant poeziją, t. y. užtikrinant rinktinės poezijos sklaidą per radiją, spaudą, poezijos renginius, chorinę muziką ir knygų leidybą, turėjo dvejopą poveikį. Viena vertus, tokia politika stiprino poezijos prestižą ir moralinį autoritetą, kuris emocine ir psichokultūrine prasme atliko religijos – iš oficialios sistemos eliminuoto dėmens – pakaitalo vaidmenį. Kita vertus, poezijos sklaida, suvokta kaip moralinio-estetinio auklėjimo projektas, turėjo ir nenumatytą „šalutinį poveikį“ – aktorių įtaigiai skaitomi ir performatyviai perprasminami poezijos tekstai, ypač klasika, skatino individualesnį subjektyvumą (kaip priešpriešą antiindividualistinei masinei visuomenei), kritinį santykį su tikrove ir galėjo stiprinti alternatyvios valios raišką visuomenėje.

Reikšminiai žodžiai: sovietinė literatūros propaganda, poezijos skaitymai, Jacques Rancière, estetikos politika, Laimonas Noreika, emocinė bendruomenė.

Between Propaganda and Freedom of Aesthetic Experience: Poetry Reading Events by Actor Laimonas Noreika in the Late Soviet Era

Abstract. The article examines strategies for popularizing poetry in Soviet-era Lithuania and the ambivalence of their effectiveness. The first part reconstructs the institutional system of literary propaganda and its social context, focusing on poetry evenings – i.e., literary events where professional actors recited poetry – that became especially popular in late Soviet Lithuania. The second part analyzes the popularity of the actor Laimonas Noreika's 'literary concerts' and the persuasiveness of his rhetoric in the context of the time. The sources used include archival documents from the Bureau for the Propaganda of Fiction of the Lithuanian SSR, Laimonas Noreika's diaries, and contemporaries' testimonies.

Drawing on Jacques Rancière's theory of the politics of aesthetics – which posits that aesthetics can reorganize sensible experience and awaken critical perception – it is concluded that the regime's attempts to control moral education through poetry promotion had a dual effect: on the one hand, it reinforced poetry's prestige and moral

Received: 31/08/2025. Accepted: 15/10/2025

Copyright © Akvilė Rėklaitytė, 2025. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

authority, serving as a substitute for religion; on the other hand, the dissemination of poetry – understood as a project of moral and aesthetic education – had an unintended ‘side effect’ since poetry texts, especially those of the classical canon, when suggestively read and performatively reinterpreted by actors, encouraged a more individual subjectivity (as a counterpoint to the anti-individualist mass society), along with a critical attitude toward reality, and thus could strengthen the expression of alternative will within society.

Keywords: soviet literary propaganda, poetry readings, Jacques Rancière, politics of aesthetics, Laimonas Noreika, emotional community.

Įvadinės pastabos

Patyrinėti poezijos populiarinimo strategijas ir priemones paskatino Pauliaus Širvio knyga *Beržai baltieji broliai*, išleista 1989 m. serijoje keistu pavadinimu – „Populiarioji poezija“. Taip išleisti pripažinto poeto eilėraščiai rodo, kad sovietmečio kontekste epitetas „populiarioji“ apibūdino ne pačios poezijos savybę, kaip įprasta kalbant apie populiariąją literatūrą ar net populiariąją poeziją kaip žanrą (Šuopytė, 2021)¹, bet funkcionavo kaip režimo prabos ženklas, žymintis poezijos ideologinį tinkamumą kuo platesnei sklidai. Poezijos populiarinimą sovietmečio Lietuvoje liudija tokie literatūros istorijos reiškiniai kaip proginės² ir į socialines aktualijas reaguojančios rinktinės³, poezijos valandėlės radijuje, įrašų plokštelės, eilėraščių publikacijos spaudoje. Viktorija Daujotytė 1978 m. pastebi, kad eilėraštinis tapo viena regimiausių kultūros formų: „Jų yra kiekviename žurnale, laikraštyje. Ne visi juos skaito, bet visi juos mato“ (Daujotytė, 1978, p. 5).

Savotiškas „poezijos atgimimas“ Sovietų Sąjungoje prasidėjo kartu su Atšilimu (Hodgson, 2006). Po 1953-ųjų Rusijoje žymūs poetai spaudoje atviriau piktinosi to meto poezijos tuščia pompastika ir reikalavo teisės rašyti asmeniškėmis temomis. Naują poezijos žanro aktualumą liudija ir 1955 m. Maskvoje įsteigtas kasmetinis poezijos festivalis „Poezijos diena“ (rus. *День поэзии*), kur poetai skaitydavo naujausią kūrybą. Festivalio proga leistas metinis poezijos almanachas. Maskvos pavyzdžiu „poezijos atgimimas“ netrukus pasiekė ir Lietuvą – nuo 1965 m. čia kasmet rengiamas „Poezijos pavasaris“. Septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais poezijos sklaidos formos kito: svarbia literatūrine pramoga tapo poezijos vakarai – nuo tradicinio aktorių skaitymo iki dainuojamosios poezijos. Dar 1965 m. viename iš spaudos reportažų rašoma: „Vis dažniau girdime poeziją skambančią scenoje: ir poezijos vakarų, ir jubiliejų proga atskiri skaitovai, išėję į avansceną, deklamuoja vieną ar keliolika eilėraščių...“ (Bučienė, 1965, p. 186). 1980-aisiais aktorė, režisierė ir teatro pedagogė Stefa Nosevičiūtė straipsnyje „Skaitovų sąjūdis: mada ar būtinybė“ pažymi: „Literatūros vakaruose lūžta salės nuo klausytojų, o aktorių, skaitančių prozą ir poeziją, skaičius auga. Net saviveikloje skaitymo, deklamavimo

¹ Populiosios poezijos žanrui priskirtini ir mėgėjiški, neprofesionalių autorių rašomi eilėraščiai, atgavus nepriklausomybę imti leisti savilaidos knygomis. Literatūrinės kūrybos vertę verifikuojančios institucijos į tokią poeziją nežiūri rimtai (Satkauskytė, 2003, p. 263–264).

² Keli pavyzdžiai: dvikalbės rinktinės *Dainuojų Lietuva* (1980), Justino Marcinkevičiaus *Tokia yra meilė* (1980), TSRS 60-mečiui skirta miniatiūrinė poezijos rinktinė *Draugystės žiedai* (1982), Lietuvos TSR 45-mečiui paminėti skirta suvenyrinė rinktinė *Mano Lietuva* (1985), Spalio revoliucijos 70-mečiui išleista poezijos rinktinė *Mano laikas* (1987), kt.

³ Pavyzdžiui, 1982 m. išleista poezijos apie kolūkių rinktinė *Artojų žeme, amžinas paveikslas* (1982) (S. Nėries kolūkio įsteigtos premijos laureatų poezija), 1987 m. – eilėraščių rinktinė antialkoholine tema *Brolis patarimas*, kt.

menas taip išpopuliarėjo, kad patraukė įvairiausių profesijų žmones. Kas savaitę *Literatūros ir meno* priešpaskutiniame puslapyje skaitome naujas atlikėjų pavardes, stebimės literatūros vakarų gausumu ir aktorių sugebėjimu beveik kas savaitę skaityti naujus kūrinus“ (Nosevičiūtė, 1980, p. 6). Vienas iš aktyviausių aptariamo laikotarpio poezijos skaitovų, tapęs neatskiriama sovietmečio Lietuvos oficialaus literatūrinio gyvenimo dalimi, buvo aktorius Laimonas Noreika (1926–2007). Jo kūrybinė veikla literatūros sklaidos srityje leidžia kelti bendresnius klausimus apie poezijos populiarinimą kaip ideologinę propagandą, apie šių priemonių veiksmingumą ir poezijos recepciją.

Sovietmečio lietuvių literatūros politika ir estetika – gana plačiai šiuolaikinių literatūrologų ir istorikų tyrinėjamos temos (pavyzdžiui, Satkauskytė, 2015; Kmita, 2024), tačiau šio straipsnio objektas – poezijos populiarinimas sovietmečio Lietuvoje ir poezijos vakarai – dar nebuvo atskirai analizuotas⁴. Tokiam tyrimui atlikti duomenų teikia aktoriaus Laimono Noreikos poezijos skaitymai (vadinamieji „koncertai“), kurie gana išsamiai dokumentuoti tiek spaudoje, tiek paties aktoriaus dienoraščiuose. Papildomai tyrimui pasitelkti Lietuvos literatūros ir meno archyve (LLMA) saugomi LTSR Grožinės literatūros propagandos biuro, Valstybinės grožinės literatūros leidyklos ir kiti Noreikos fondo dokumentai, Lietuvos centriniam valstybės archyve (LCVA) esanti literatūrinių radijo laidų medžiaga, taip pat poezijos įrašų plokštelės, publikuoti kultūros žmonių (Vandos Zaborskaitės, Donaldo Kajoko) dienoraščiai, amžininkų prisiminimai.

Siekiant įvertinti poezijos populiarinimo efektyvumą, šalia institucinių sprendimų ir statistinių duomenų svarbu ir tiriamo laiko visuomenės emocinis atsakas, nes poezija per estetinę įtaigą apeliuoja būtent į emocijų sritį, emocijas suprantant ne kaip individualią, bet kaip tarpsubjektinę kultūrinę patirtį (Rosenwein, 2006). Anksčiau minėtos poezijos populiarinimo priemonės socialistinėje sistemoje turėjo ugdyti liaudies dvasią, puoselėti idealus, kurti Komunistų partijai lojalų „emocinę bendruomenę“ (Rosenwein, 2006). Ši Rosenwein sąvoka, nors autorės taikyta Viduramžių kultūros tyrimuose (kalbant apie vienuolių, karių ir aristokratų emocinius kodeksus), paranki ir sovietmečio kultūros kontekste, nes socialistinė ideologija taip pat numatė aiškiai vertybiškai ir moraliai apibrėžtą subjektą – besąlygiškai Komunistų partijos idealams ištikimą socialistinį pilietį. Socialistinio piliečio vertybiniai ir emociniai parametrai buvo aiškiai apibrėžti *Moraliniame komunizmo statytojo kodekse* – komunistinės moralės principų rinkinyje, kuris 1961 m. patvirtintas SSKP (Sovietų Sąjungos Komunistų Partijos) XXII suvažiavime kaip programinė nuostata, skirta „naujojo žmogaus“ moralei formuoti. Moralinis komunizmo statytojo kodeksas nelyg Dešimt Dievo įsakymų turėjo tapti „socialistinės etikos“ pagrindu ir sovietiniams piliečiams teikti vertybines gaires kasdieniame gyvenime⁵.

Vis dėlto tikrovė nebūtinai atitinka ideologines vizijas, o propagandos priemonės ir propaguojama estetika gali atsigręžti prieš pačią ideologiją. Šiame straipsnyje remiuosi

⁴ Šiek tiek prie temos priartėta analizuojant tėvynės vaizdinius vėlyvojo sovietmečio poezijoje, ypač tuo laiku populiarintoje (žr. Rėklaitytė, 2023).

⁵ Svarbiausios komunisto moralinio kodekso vertybės: „atsidavimas komunizmo reikalui“, „meilė Tėvynei, sąžiningas darbas visuomenės labui“, „visų rūpestis visuomenės gerovės išsaugojimu“, „aukštas visuomeninės pareigos sąmoningumas, nepakantumas viešųjų interesų pažeidimams“, „kolektyvizmas ir draugiška savitarpio pagalba“, „humaniški santykiai ir abipusė pagarba“, „moralinis grynumas, paprastumas ir kuklumas viešajame ir asmeniniame gyvenime“ ir pan. (*Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos programa*, 1961; taip pat žr. Putinaitė, 2021).

filosofo Jacques'o Rancière'o (2004, p. 10) mintimi apie estetikos galią „perorganizuoti juslinę patirtį“ (angl. *partition of the sensible*; orig. *le partage du sensible*). Rancière'o (2004, p. 18–20) teigimu, kiekviena visuomenė (o mūsų atveju diktatūrinis režimas juo labiau) aiškiai apibrėžia, kas gali būti matoma, girdima, sakoma, mąstoma. Politinė literatūros galia pasireiškia ne tiek teksto turiniu, kiek gebėjimu per estetinę įtaigą atverti tam tikras pozicijas, nuostatas, vertybes (net jei jos tiesiogiai neįvardijamos), kurios toje visuomenėje yra nuneigtos. Literatūros estetinė įtaiga, Rancière'o aiškinama kaip tam tikros rūšies jauslškumas, pertvarko įprastos tikrovės patyrimą ir leidžia joje pamatyti tai, į ką šiaip nežiūrima, išgirsti tai, kam šiaip nesuteikta balso teisė, pagalvoti apie tai, apie ką šiaip nesusimąstoma (Ranciere, 2004; Ranciere, 2009). Šios Ranciere'o mintys bus svarbios toliau svarstant apie poezijos populiarinimo, ypač Laimono Noreikos estetišės veiklos, efektus. Anksčiau minėti šaltiniai, t. y. literatūros propagandos instituciniai dokumentai, atsiliepimai spaudoje ir publikuoti asmeniniai dienoraščiai, šiame tyrime skaitomi vadovaujantis kompleksišku metodologiniu požiūriu – istorinės kultūros analizės bei diskurso analizės principais.

Poezijos propagavimo priemonės sovietmečiu: institucinis ir socialinis kontekstai

Nuo pirmų sovietinės okupacijos dienų per radijo eterį sklido stalinistinio socrealizmo kanoną (Kalėda, 2015, p. 62–69) atitinkanti rinktinių lietuvių autorių poezija, kasmet įtraukianti vis jaunesnių balsų. Kaip rodo archyvinė literatūrinių radijo laidų medžiaga, radijo eteryje vieni populiariausių autorių per visą sovietmetį buvo Antanas Venclova ir Salomėja Nėris⁶ (LCVA, f. R-981, ap. 7., b. 1–520). 1945 m. įsteigta Valstybinė grožinės literatūros leidykla planingai leido rusų poezijos vertimus ir originalią socialistinės pakraipos ar ideologiškai adaptuotą lietuvių autorių poeziją. Nuo septintojo dešimtmečio pradžios leisti lietuvių poezijos, skaitomos autorių ir aktorių, įrašai (žr. *Lietuviškų plokštelių katalogas*, 1961–1992). Pavyzdžiui, plokštelės „Poetų balsai“ (1984) turinyje nurodoma: S. Nėris, V. Mykolaitis-Putinas, K. Boruta, A. Venclova, T. Tilvytis, K. Inčiūra, V. Valsiūnienė, J. Paleckis, V. Mozoriūnas, A. Jonynas, K. Kubilinskas, P. Širvys. Galima susidaryti įspūdį, kuriems autoriams buvo suteikiama daugiausiai „eterio“. Kai kurios eilėraščių plokštelės įrašytos su literatūros kritikų, pavyzdžiui, Vytauto Kubiliaus, komentarais apie poeziją (1973).

Literatūros propagandos institucinė sistema formavosi dviem etapais. Iki 1973 m. ją sudarė prie LTSR Rašytojų sąjungos veikęs Rašytojų klubas, Grožinės literatūros leidykla, taip pat nuo 1959 m. miestuose ir rajonuose prie įvairių organizacijų komjaunimo komitetų įkurtos Knygos draugų tarybos, kurioms vadovavo Respublikinė Knygos draugų taryba (Liepaitė, 2013, p. 55). Šių tarybų užduotis buvo „propaguoti knygą ir organizuoti masinius knygų sklaidos renginius – knygų platinimo mėnesius, dekadas ir dienas, knygų mugės, literatūrinius vakarus, rašytojų dienas, skaitytojų konferencijas ir kt.“ (Liepaitė, 2013, p. 55). 1960 m. Valstybinė grožinės literatūros leidykla pradėjo debiutinių knygų (prozos, poezijos, kritikos) seriją „Pirmoji knyga“. Nuo 1965 m. „Poezijos pavasario“ proga kasmet leidžiamas naujausios poezijos almanachas.

⁶ Kaip lietuvių rašytojai tapo sovietinės ideologijos reprezentatoriais, žr. Tamošaitis, 2010.

Antrąjį etapą žymi nuo 1973 m. sausio 2 d. vietoje buvusio Rašytojų klubo prie Lietuvos TSR rašytojų sąjungos įsteigtas Grožinės literatūros propagandos biuras (toliau – GLPB) (direktorius – Feliksas Jakubauskas), atsakingas už literatūrinių vakarų miestuose ir regionuose organizavimą ir sisteminę vadybą. Tokie biurai veikė ir kitose socialistinėse šalyse. Kaip rodo GLPB dokumentacija (nors ir rezervuoti patikima), kasmet būdavo suorganizuojama maždaug apie 600–700 literatūrinių renginių visoje Lietuvoje: gamyklų darbuotojų susitikimai su rašytojais, naujų knygų aptarimai, literatūrinės popietės, satyros vakarai, literatū konkursai vidurinėse ir profesinėse mokyklose, literatūros dienos miestuose ir miesteliuose, autoriniai rašytojų ir poetų vakarai.

GLPB tarybos protokoluose užfiksuota, kad, atliekant literatūros renginių organizacinį darbą, buvo susiduriama su iššūkiais: „Pastebima, kad tiesioginiais [susitikimų su rašytojais] vakarais įmonėse nesirūpinama, neorganizuojama reklama, neparuošiama auditorija, pastebimas nederamas literatūros vakarų dalyvių elgesys rajonuose ir t. t., repertuarinė komisija nerenka duomenų apie įvykusių vakarų idėjinį-meninį lygį, nes neturi laiko, trūksta žmonių. Vakarų geografija siaura, neįtraukiamas kai kuris Lietuvos kampas kaip tik dėl tos organizacinės stokos“ ([1977] LLMA, f. 511, ap. 1, b. 46, p. 1)⁷. Kad būtų lengviau planuoti renginių lankomumą, biuras, sekdamas Rusijos miestų klubų pavyzdžiu, pradėjo platinti literatūros vakarų abonementinius bilietus ([1973], b. 2, p. 7), tačiau apskaita buvo chaotiška ([1973], b. 46, p. 1), todėl buvo reikalaujama, kad rašytojus kviečiančioji pusė – kolūkiai, kultūros namai – patys padengtų rašytojų honorarų ir kelionės išlaidas, parūpintų transportą (anot GLPB Tarybos posėdyje dalyvavusio Vytauto Petkevičiaus, „labai nemalonu važiuoti į tuos rajonus, iš kurių lupi pinigus“ ([1973], b. 2, p. 3)). Mokyklose literatūriniai renginiai būdavo „šefiniai“ (t. y. valstybės „šefuojami“, nemokami), nors yra liudijimų, kad bilietus mokyklos vis tiek pardavinėdavo („buvo kalbama, kad organizatoriai sau renkasi pinigus į kišenę“ ([1977], b. 46, p. 1)).

GLPB veiklos ataskaitose kaip trūkumas minima tai, kad renginiuose rašytojai dažnai būna blogai pasiruošę (Aleksas Baltrūnas: „Grįžau iš vakaro. Nepraturtėjau nei aš, nei auditorija. Konkrečiai iš Radviliškio“ ([1984], b. 105, p. 4)). Be to, kaip įprasta sovietmečiu, visur koją kišo vaišių stalas (Laimonas Noreika: „Būna, kad dėl stalo vėluoji į vakarą. Negalima taip. Organizatorius reikia įspėti, kad pirmoje vietoje vakaras, o ne stalas. Daugiau nuvargina 4 stalai negi 4 vakarai“ ([1984], b. 10, p. 5)). Vis apgailestaujama, kad renginiai nesurenka nuolatinės auditorijos, ypač rajonuose: „[A]uditorijos nepasiruošusios, ypač sunki publika profesinės technikos mokyklos rajonuose ir kaimuose, maždaug žiūri kaip tam tikras gyvulys į naujus vartus“ ([1977], b. 46, p. 7). Dažnu atveju rajonuose literatūriniai vakarai būdavę fiktyvūs ([1977], b. 46, p. 4).

Panašią funkciją kaip GLPB, tik sklandžiau, vykdė ir Lietuvos TSR Savanoriška knygos bičiulių draugija⁸, oficialiai įsteigta beveik dvejais metais vėliau, 1974 m. spalio 3 d.,

⁷ Toliau, pateikiant nurodą į LLMA saugomo Laimono Noreikos fondo (nr. 511) apyrašo nr. 1 dokumentus, rašomi dokumento metai (laužtiniuose skliaustuose), bylos numeris ir puslapis.

⁸ Pasakojama, kad steigiamuosiuose susirinkimuose daugumai buvęs „priimtinesnis Knygos bičiulių draugijos (Общество книголюбов) pavadinimas“. Prieita prie išvados, „jog žodis bibliofilas yra tarptautinis, o jo atitikmuo lietuvių kalboje – knygos bičiulis (книголюб). Vadinas, nedarant skirties tarp sąvokų *knygos bičiulis* ir *bibliofilas*, steigiamą knygos bičiulių draugiją buvo suvokta tapačiai kaip bibliofilų draugija“ (Liepaitė, 2013, p. 132).

pavaldi Lietuvos SSR Ministrų tarybai, Lietuvos TSR Kultūros ir Švietimo ministerijoms, Lietuvos Komunistų partijos Centro komitetui (Liepaitė, 2013, p. 131). Knygos bičiulių draugija, kurios tikslas – puoselėti knygos kultūrą, formuoti skaitytojų skonį, tirti interesus ir tuo tikslu rengti literatūros vakarus (Liepaitė, 2013, p. 131–132), turėjo didesnę įdirbį ir kontaktų tinklą iš ankstesnių metų, nes neformalus Vilniaus knygos bičiulių klubas veikė jau 1970 m. (Liepaitė, 2013, p. 110). Be to, draugijos garbės pirmininkas buvo Valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto vadovas Juozas Nekrošius, todėl, kai prireikdavo atspausdinti vakaro afišas ar programėles, Draugija turėjo į ją kreiptis dėl spaudos paslaugų ([1977], b. 46, p. 3). Knygos bičiulių draugijos tinklo padaliniai, pradedant centrinėmis draugijomis Maskvoje ir Vilniuje, buvo pasklidę po visus Lietuvos miestus, stambesnes įstaigas, įmones, organizacijas. Kaip prisimena Knygos bičiulių draugijoje dirbusi žurnalistė Aušra Kalinauskienė, „draugija turėjo savo bičiulių gamyklose ir įstaigose. Kuro aparatūros, Skaičiavimo mašinų, Elektros suvirinimo įrengimų gamyklose – visur buvo veikiančių Knygos bičiulių draugijų. Miestuose įsikūrusių mažųjų draugijėlių veiklos prioritetas – vietinių renginių organizavimas. [...] Gamyklose tuo metu buvo leidžiami daugiataižiai laikraščiai. Baigusi mokslus Vilniaus universitete, aš nuėjau dirbti į tokį laikraštėlį. Jis vadinosi *Spartuolis*“ (Daugirdaitė ir Kalinauskienė, 2015, p. 430–432). Laikraščelis spausdindavo ir gamyklos darbininkų kūrybą, rengdavo literatūros vakarus: „Mes organizuodavome, pavyzdžiui, poezijos vakarus prie žvakių – skaitome Jeseniną! Ir eiles skaito ne sukviesti aktoriai, o žmonės, kuriems patinka būtent tokia poezija... [...] Gamykloje – staliukai, ant staliukų – žvakės, ir žmonės skaito Jeseniną! Yra to vakaro nuotrauka“ (Daugirdaitė ir Kalinauskienė, 2015, p. 436).

GLPB tarybos nariai veiklos aptarimuose dažnu atveju svarsto prašyti Knygos bičiulių draugijos tarpininkavimo ir pagalbos (1977 m. posėdyje Pranas Raščius apibendrina: „GLPB darbą dirba ir Knygos bičiulių draugija, skirtumas tik tas, kad Knygos bičiulių draugijos auditorija paruošta, sugeba palaikyti kontaktus su rašytojais, gyvą pokalbį. GLPB darbe mažas klausytojų skaičius, suvaryti atsitiktiniai, nepasiruošę, pasimeta net rašytojas“ ([1977], b. 46, p. 2). Nuspręsta bendradarbiauti su Knygos bičiulių draugija ruošiant auditoriją susitikimams su rašytojais ([1977], b. 46, p. 3). Posėdžiuose dalyvavęs Laimonas Noreika atkreipė dėmesį į, jo manymu, tikrąją GLPB problemą – organizacinį chaosą: „Dažniausiai būna taip: rytą paskelbia laikraštį, o vakare atvyksta rašytojas“ ([1977], b. 46, p. 3). Rašytojai iš anksto nežinodavo savo artimiausio turo grafiko arba, kaip pastebėjo Feliksas Jakubauskas, tiesiog pamiršdavo („rašytojams dažnai pranešama, tačiau jie [...] užmiršta jau kitą dieną“ ([1977], b. 46, p. 3)).

Kasmet kaip viena iš didžiausių GLPB problemų minimas transportas – dėl nuolat gendančios mašinos ir benzino stygiaus („Transportas kelia nerimą. Darėm viską, kad [„Latvija“] stovėtų ant ratų! Praeitą savaitę subyrėjo variklis. Remontuojame“ ([1983], b. 95, p. 2)). Dėl to net svarstyta galimybė literatūros vakarų geografiją planuoti pagal geležinkelio bėgių linijas, kad rašytojams nereikėtų skirti mašinos ([1980], b. 71, p. 2–3).

Kita nuolat aptariama problema – auditorijos pritraukimas, sudominimas (A. Baltrūnas: „[O]rganizuojami renginiai, didelėse salėse, o žmonių ten susirenka nedaug, todėl siūloma dėl 20 žmonių negaišinti rašytojų“ ([1977], b. 46, p. 13)). Taryba svarstė, kaip pajavairinti renginių repertuarą, galvojo teminių vakarų programą:

A. Baltrūnas: „Jaunieji rašytojai – jauniešiams darbininkams.“

D. Mušinskas: Su tokiu šūkiu toli nenuėisi. Daug neuždirbsi.

F. Jakubauskas: Apie meilę, grožį – pavadinti vakarus Moters dienos proga. Balandžio 1-osios proga – jūmoro vakaras.

[...]

M. Martinaitis: Vakarus apie gamtą.

[...]

F. Jakubauskas: Vasario mėn. – kareivio tematika. Pagal J. Macevičių, ir aktorius L. Noreika skaitytų P. Širvį.

A. Baltrūnas: „Karys – taika – tėvynė.“

R. Pakalniškis: Tokios oficialios reklamos atbaido. Gal remtis poezija.

A. Baltrūnas: Pavadinimas turi būti gudriai ir patraukliai suformuluotas. ([1982], b. 86, p. 3)

Ši 1982 m. vykusio diskusija parodo, kad Propagandos biuro tarybos nariai, veikiami tradicinių patriarchalinių stereotipų („Apie meilę, grožį – pavadinti vakarus Moters dienos proga“), socialistinio patoso inercijos („Karys – taika – tėvynė“) ir sykiu skeptiškumo to patoso atžvilgiu („Tokios oficialios reklamos atbaido“), stengėsi pagal savo išgales planuoti biuro veiklą, savamoksliai taikydami reklamos strategijas, kad sudomintų jaunąją ir, apskritai, auditoriją. Svarstytos ne tik naujos vakarų temos, bet ir formatai – nuo 1975 m. literatūriniai vakarai vykdavo ir laivuose, bendradarbiaujant su jūros tema rašiusiais autoriais ([1977], b. 46, p. 3). Kaip prisimena Kalinauskienė:

Nežinau, kieno iniciatyva, bet vykdavo vadinamosios marinistinės (jūrinės) literatūros šventės. [...] Būdavo telkiamas autorių, rašančių jūrine tematika, būrys, ir su jais važiuojama į Klaipėdą, į laivus. [...] [R]enginiai vykdavo tuose laivuose, kurie tuo metu stovėjo uoste. Pamenu, išplaukus pro uosto vartus, į jūrą būdavo nuleidžiami vainikai žuvusiems jūreiviams atminti. (Daugirdaitė ir Kalinauskienė, 2015, p. 436)

Taigi Grožinės literatūros propagandos biuras, neretai bendradarbiaudamas su Knygos bičiulių draugija, organizavo literatūros renginius miestuose, pramonės įstaigose, regionų kolūkiuose, mokyklose, kultūros namuose, siekdamas literatūrine kūryba sudominti kuo platesnę auditoriją. Vis dėlto, regis, jokios priemonės nepritraukė tiek auditorijos, kiek talentingas poezijos skaitovas – aktorius. Tai vertino ir GLPB taryba: „[A]ktorius vakare labai reikalingas. Vakarai būna pilnesni, įdomesni“ ([1975], b. 29, p. 4). Poetų ir aktorių autorinių vakarų pageidavo ir klausytojai apklausų anketose ([1984], b. 109a).

„Emocinės bendruomenės“ kūrimas ir „juslinės patirties perskirstymas“: poeziją skaito aktorius Laimonas Noreika

Laimonas Noreika, tarpukariu subrendęs, pokariu meninį išsilavinimą įgijęs teatro ir kino aktorius, pripažintas valstybiniu mastu, pirmąją poezijos skaitymo programą – Vinco Mykoliaičio-Putino poezijos vakarą – pradėjo ruošti 1964 m. pradžioje. Iki tol kai kuriuos Mykoliaičio-Putino ciklus jau buvo skaitęs televizijoje. Baigiantis metams, įvyko pirmasis Noreikos literatūrinis „koncertas“ lietuviškoje scenoje – pilnoje beveik 200 vietų Aktorių namų (dab. Gedimino pr. 1) salėje Vilniuje (Noreika, 2001, p. 62). Kaip liudi-

jama spaudos reportažuose ir prisiminimuose, Noreikos „koncertai“ dažniausiai būdavę anšlaginiai (Samulionis, 1973, p. 179; Kajokas, 2024, p. 48). Sykį net Mykolaitis-Putinas skundėsis, kad giminaitis turėjęs apvažiuoti „visas kasas – ir Filharmonijos, ir Dramos teatro – ir niekur negavo bilietų, o jis, profesorius [Mykolaitis-Putinas], norėtų ateiti“ (Noreika, 2001, p. 70) į savo poezijos vakarą. Netrukus po pirmojo koncerto Noreika sulaukė pasiūlymo iš Filharmonijos direktoriaus Boleslovo Fedaravičiaus „važiuoti gastrolių su Putino koncertais“ (Noreika, 2001, p. 63). Panašiu metu Vilniaus plokštelinių studija pakvietė aktorių įrašyti dvi Mykolaičio-Putino plokšteles⁹ (Noreika, 2001, p. 64). Netrukus Noreika pradėjo koncertuoti kartu su dainininke Beatriče Grincevičiūte (1911–1988) ir aktore Monika Mironaite (2013–2000) – trise paruošė programas, skirtas Maironiui („Maironis ir liaudies daina“, 1967) ir Salomėjai Nėriai („Karo metų lyrika“, 1972) (Noreika, 2001, p. 97–98).

Poezijos skaitymo vakarai, iki kol buvo įsteigtas GLPB, vyko atskirų institucijų (pa-vyždžiui, LTSR Rašytojų klubo, LTSR Valstybinės filharmonijos, LTSR Teatro draugijos) kvietimu pagal asmeninį susitarimą su atlikėjais. GLPB perėmus literatūrinių vakarų visoje Lietuvoje koordinavimą, Noreika buvo siunčiamas atlikti poezijos programų ir į mokyklas bei pramonės įmones. 1975 m. dienoraštyje, kurį Noreika nuosekliai rašė¹⁰, fiksuojamas turų po Lietuvą intensyvumas koncertuojant kartais net tris kartus per dieną, susiduriant su buitinais ir žmogiškais rūpesčiais:

[...] Vakar ryte Vilniaus autobusų stotyje su Alma Karosaite laukėm Pauliaus [Širvio]. Atrodė, jau reikės važiuoti dviese. Paskutinę minutę pasirodo Paulius. Važiuojam. [...] Panevėžio stotyje mus pasitinka lengvoji mašina, nes 28-oje profesinėje technikos mokykloje jau laukia mokiniai. Važiuoti negali – dingo Paulius. Ir čia, ir ten ieškom – jo nėra. Galų gale ateina suirzęs, kad negavo alaus. Visi atkreipėm dėmesį į tą, kaip mums atrodė, padidintą nerimą dėl alaus. Nebuvo kada „smulkintis“ – tiesiai į mokyklą...

Turėjome koncertus dar dviejose mokyklose. [...] [D]aug nerimo buvo dėl Pauliaus. [...] Po Pauliaus skaičiau aš – daugiausia S. Nėries karo lyriką. [...] Išvažiuom į trečiąją susitikimą. Čia mokiniai po aštuonių pamokų buvo truputį išvargę, bet visą valandą klausė ir Almos, ir karo metų lyrikos¹¹. (Noreika, 2001, p. 79–80)

Pamažu nusistovėjo GLPB organizuojamų literatūrinių vakarų formatas – vieno autoriaus kūrybos vakaras, dažniausiai su skaitovu – profesionaliu aktoriumi ([1979], b. 63, p. 3–4). Noreika buvo prašomas padėti įtraukti į literatūrines programas daugiau aktorių. Anot Martinaičio, aktorių dalyvavimas literatūrinių vakarų programose pasiteisino:

⁹ Vieną – mokykloms pagal ministerijos nurodytą programą (kurį, beje, kaip pats pasakoja, pakoregavo), kitą – visuomenei savo paties nuožiūra. Noreika (2011, p. 64) prisimena: „Susipažinęs su ministerijos siūloma programa, atsisakiau. Man pasirodė, kad tos ištraukos akcentavimas yra [Mykolaičio-Putino – A. R.] romano esmės iškraipymas. Tai tik vienas ir toli gražu ne pats reikšmingiausias epizodas, vienas iš motyvų – šitaip galima tik atgrasinti mokinius nuo tos nuostabios knygos. Ministerija sutiko, kad išrinkčiau ištrauką ir jiems pasiūlyčiau. Atsisakyti lengva, o pasiūlyti sunku. Ilgai skaičiau iš naujo ‘Altorių šešėly’, kol parinkau. Ministerija sutiko, ir pradėjau įrašinėti. Antros plokštelės programą parinkau tokią: vienoj pusėj ‘Krintanti žvaigždė’, o antroj – sonetai.“

¹⁰ Anot Marcelijaus Martinaičio (2011, p. 25), daug kartu su Noreika keliavusio po Lietuvą pristatant poezijos programas: „Viskas būdavo surašoma tokiose mažose užrašų knygelėse, kuriose, kad ir vėliau sugrįžęs, pasižymėdavau, kur būta ir kas ten veikta.“

¹¹ Nėries eilėraščių ciklo, kurį deklamavo Noreika.

„[V]akarų struktūra labai pakito. Kitaip [žiūrovai] reaguoja į rašytojus. Didelis skirtumas tarp vakarų, kurie buvę pradžioje. [Auditorijos] [k]lausimai [tapo] išmintingesni. Šie renginiai kompensuoja knygų trūkumą“ ([1979], b. 63, p. 4). (Martinaičio komentaras kartu liudija vėlyvojo sovietmečio paradoksą – knygų deficitą, nors knygų tiražai būdavo tūkstantiniai¹².) Autoriniuose skirtingų poetų kūrybos vakaruose taip pat dalyvaudavo aktoriai Jonas Čepaitis, Bronius Kisielius, Monika Mironaitė, Algimantas Bružas, Joana Valančienė, Saulius Sipaitis, Gražina Urbonaitė, Stefa Nosevičiūtė, jaunosios kartos – Vytautas Dapšys, Ramutis Rimeikis, Algirdas Latėnas, Nijolė Oželytė ir kt. (taip pat žr. Nosevičiūtė, 1980).

Noreika garsėjo ir savo individualiais koncertais be rašytojų arba tik su dainininke – sopranu Beatrice Grincevičiūte, dainuodavusia daugiausia lietuvių liaudies dainas. 1982 m. lapkričio 29 d. Meno darbuotojų rūmuose (dab. prezidentūroje) vyko 1 000-asis Noreikos literatūrinis vakaras, kuriame jis skaitė ištraukas iš Simono Daukanto tekstų. Pagal vakaro programėlėje pateiktą statistiką, iki 1982 m. jis buvo paruošęs keturiolika skirtingų poezijos programų (žr. 1 pav.).

Parengti literatūriniai vakarai (iki 1982 11 29)	Nurodyta premjeros data	Perskaityta kartų
V. Mykoliaičio-Putino I programa	1964.XII.7	
V. Mykoliaičio-Putino II programa	1968.I.28	
V. Mykoliaičio-Putino III programa	1973.I.6	147
Adomo Mickevičiaus	1965.IX.26	61
Justino Marcinkevičiaus I programa	1966.XII.1	
Justino Marcinkevičiaus II programa	1976.IV.22	
Justino Marcinkevičiaus III programa	1979.VII.27	277
Maironio	1967.II.6	31
1941–1945 m. poezijos vakaras (<i>Kostas Korsakas, Vladas Mozūriūnas, Antanas Venclova, Vytautas Mačernis, Vincas Mykolaitis-Putinas, Salomėja Nėris</i>)	1968.XII.5	71
6-ųjų poetų kūrybos vakaras (<i>Janina Degutytė, Marcelijus Martinaitis, Algimantas Mackus, Alfonsas Maldonis, Pauliaus Širvyš, Justinas Marcinkevičius</i>)	1971.II.13	11
Vytauto Mačernio	1971.XII.13.	14
Marcelijaus Martinaičio	1974.X.10	141
Juliaus Janonio	1975.X.15	74
XIX a. pab. lietuvių poezijos	1977.XI.3	114
Pauliaus Širvio ir Alfonso Maldonio	1978–1980.X.12	58
Simono Daukanto	1982.XI.29	

1 pav. Laimono Noreikos skaitomos poezijos vakarų suvestinė

Parengta pagal Noreikos literatūrinio vakaro programėlės informaciją (1982 m.) (LMMA, f. 323, ap. 1, b. 174, p. 1–4), papildžius kitų programėlių duomenimis (LMMA, f. 323, ap. 1, b. 99–110, 172–175).

¹² Aštuntajame–devintajame dešimtmečiais standartinis poezijos knygos tiražas buvo 7–12 tūkstančių egzempliorių, nusipelniusio autoriaus (konkrečiai – Justino Marcinkevičiaus) knygų tiražai siekdavo 30–50 tūkstančių egzempliorių (LLMA, f. 23, ap. 1, b. 437, 459, 480, 503, 523, 546). Daugiau apie knygų deficitą vėlyvuju sovietmečiu žr. Pocevičius, 2018.

Kaip matyti, Noreikos programos pagrindas buvo lietuvių literatūros klasika. Iki 1982 m. populiariausios buvo Marcinkevičiaus, Mykolaičio-Putino, Martinaičio, XIX a. pabaigos lietuvių poezijos programos¹³. Palyginti su paklausiausiu repertuaru, gana nišiniai atrodo 6-ių poetų (į šią programą įtrauktas ir vienas išeivio Algimanto Mackaus eilėraštis – „Jurekas“), taip pat Maironio, Vytauto Mačernio kūrybos vakarai. Idomu, kad Maironio programa nebuvo palyginti plačiai pristatyta gyvuose „koncertuose“ (per 15 metų atlikta „tik“ 31 kartą), tačiau Noreikos įskaitytos Maironio poezijos plokštelės „Lietuva brangi“ (1971) tiražas buvo kartojamas kasmet, kol, pasiekus 100 tūkst., tapo absoliučiu bestseleriu visoje Vilniaus plokštelių studijos istorijoje (Pocevičius, 2017). Noreika įskaitė ir daugiau poezijos plokštelių: Mykolaičio-Putino (1967, 1968, 1970), Justino Marcinkevičiaus (1970, 1979), Adomo Mickevičiaus (1974), Marcelijaus Martinaičio (1977), XIX a. pabaigos lietuvių poezijos (1982), Simono Daukanto (1984), Salomėjos Nėries (1986), lietuvių išeivijos poezijos (1990) (žr. Rutkauskienė, 2011, p. 332–334).

Noreika skaitymų repertuarą rinkdavosi pats. Kaip pastebėjo scenos kolegė Nosevičiūtė, „[j]o repertuarą visada sudaro gera literatūra, ir tai garantuoja sėkmę“ (Nosevičiūtė, 1980, p. 6). Martinaitis (2003, p. 25) dalijasi atsiminimu, kaip per vieną „Poezijos pavasarį“, „po visų poetinių ‘apeigų’“, Noreika pasikvietęs jį pasivaikščioti po parką, nors buvę menkai pažįstami: „pradėjo girti neseniai perskaitytą eilėraštį apie Kristijoną Donelaitį, prasidedantį žodžiais ‘Guli žemėj Donelaitis...’, ėmė komentuoti jam įstrigusias eilutes“, pagaliau paprašė paties teksto, nes norėjęs jį deklamuoti. Iš esmės Noreikos repertuaras konceptualiai nesikirto su oficialia režimo linija: pasirinkti klasikinių autorių tekstai poetizavo darbą ir žmogiškumą – taurumą, kilnumą, ištvermę, kaip tai buvo suprantama socialistinėje sistemoje Atlydžio laiku (žr. Tūtlytė, 2017).

Panašiai jaunesnioji teatro kolegė Dalia Michelevičiūtė (2011, p. 164–165) vėliau apibūdins ir Noreikos artistinę laikyseną:

Abstraktus teigiamas herojus, kurių pilna buvo sovietmečio literatūroje, ideologijoje, pasaulėžiūroje [...]. Herojus – pavyzdys, kupinas abstraktaus gerumo, meilės aptakiai tiesai. Herojus, sklendžiantis šiek tiek virš kasdienybės, pilkos smulkmeniškos buities, sugebėjęs išlaikyti ašaringą pakilų, patetišką žvilgsnį į tikrovės reiškinius. Teigiamas herojus. Ir nebuvo nė menkiausios dingsties suabejoti jo nuoširdumu. Teigiamas herojus, žmogus be šešėlio, tarsi neturėjęs savyje tamsiosios pusės arba sugebėjęs jos niekam neatskleisti.

Martinaitis (1976, p. 167) Noreikos poezijos programas apibendrina taip: „Yra pakelta mūsų poezijos tradicija, kuri siejasi su žmogaus dvasiniu prabudimu, dramatišku apsisprendimu pasauliui ir tautai, socialinei kovai ir kultūrai. [...] Noreikos programose nėra kiek kitos mūsų poezijos linijos, kurią būtų galima vesti nuo K. Donelaičio iki dabartinių kai kurių mūsų poetų.“ Noreikos programos monumentalumą pastebėjęs Mykolaitis-Putinas, kuriam kaip autoritetui aktorius ryžosi asmeniškai prisistatyti, kelis kartus teiravęsis, ar skaitovas nesiruošias „įtraukti į programą ką nors iš prieškarinių, jaunystės periodo eilėraščių“. Noreikos (2001, p. 69) požiūriu, tie eilėraščiai būtų iškritę iš bendro konteksto:

¹³ Prasidėjus Atgimimui, populiariausios tapo Maironio, Daukanto, svarbios išliko Marcinkevičiaus, Mykolaičio-Putino, Martinaičio, Nėries programos.

„Tą patį klausimą jis [Mykolaitis-Putinas] pakartos ir per paskutinį susitikimą 1967 m. gegužės 31 dieną Kačerginėje. Atsakiau, kad aš vis mąstau apie tai, bet tai turėtų būti atskira programa. O čia nesinori griauti vieningumo“¹⁴. Zaborskaitė (2011, p. 252–253) prisiminimuose pabrėžia, kad Noreikai buvo svarbi jo pasirinktų tekstų bendra kompozicija, kad „jų visuma sudarytų vientisą draminį veiksma su vis stiprėjančia įtampa, su tinkamai išdėstytais akcentais ir pauzėmis, atoslūgiais ir naujais, vis intensyvesniais pakilimais, kurie palaipsniui atvestų klausytoją į kulminaciją“.

Noreikos skaitymo maniera išsiskyrė naujumu ir autentiškumu tuo metu, kai viešąjį diskursą vis dar veikė stalinmečiu išlavintas pakylėto tono džiaugsmingos revoliucinės tikrovės šlovinimo patosas. Panašu, kad aktorius poezijai skaityti scenoje pritaikė Maskvos valstybinio meno institute GITIS¹⁵ stalinizmo metais itin puoselėtą Konstantino Stanislavskio metodiką, grindžiamą psichologiniu vaidmens supratimu, emociniu išgyvenimu ir tikroviškumu (Pukelytė, 2017, p. 97). Noreika (1999, p. 12–13) dienoraščiuose reflektavo savo estetinę prieigą: ne vaidinti, apsimesti, bet išsiaiškinti teksto prasmes, emocijas ir jas išsakyti. Šią jo estetinę poziciją iliustruoja kad ir toks dienoraščio įrašas po Juliaus Janonio poezijos skaitymų Vilniaus universitete 1976 m. pavasarį:

Šiandien Universitete skaičiau J. Janonį. [...] Einu Tallat-Kelpšos, Universiteto gatvėmis ir man atrodo, kad laikau jį [Janonį] už rankos. Julisiau, viskas bus gerai, einam, nurimk. [...] Julisiau, tu tikras, nuoširdus ir gražus. Kad ir kokios netobulos būtų Tavo eilės, bet Tu esi tyra ir šviesi asmenybė. Keistai net skamba – asmenybė, kai tau vos 21-eri metai. Tavo tikrumas negali nežavėti ir nejaudinti. Tu gi vienas šviesiausių ir tragiškiausių žmonių tame varganame mūsų literatūros laike. Einam, Julisiau. (Noreika, 2001, p. 94)

Estetizuotas ir psichologizuotas žvilgsnis į eilėraščių autorių ir poetinį subjektą leido Noreikai meninį tekstą „sužmoginti“, steigti empatinį santykį su autoriaus biografija ir poezijos objektu. Tokiu stanislavskišku subtilumu Noreika išsiskyrė iš savo kartos aktorių-skaitovų (pavyzdžiui, jo kartos aktorė Stefa Nosevičiūtė, anot Noreikos (2001, p. 14), „[s]cenoje paskleidžia tiek susijaudinimo ir meilės autoriui, kad ne visada susivaldo nepravirkus, kol mes dar neišgirdom, dėl ko tos ašaros“.) Pernelyg didelės pastangos vaidinti nuoširdumą, Noreikos požiūriu, nėra nuoširdumas. Jo estetinė pozicija rėmėsi ne jausmų demonstravimu, bet siekiu suprasti jausmą ir apie jį papasakoti paprastai, perdėtai nedramatizuojant. Martinaitis (1976, p. 166) taip įvardijo Noreikos skaitymo manieros savitumą:

Iš karto gali pasirodyti, koks jo deklamavimas neefektingas – be balso kaskadų, be reikšmingų pauzių, prasmingų grimasų. Iš jo skaitymo meno yra pašalinta pompastika, paverčianti banalybe didžiausią poeziją, yra tiesiog nupjautos aukštosios gaidos. Aktorius

¹⁴ Noreika septintojo dešimtmečio pabaigoje į savo skaitymų programą įtraukė Mykolaičio-Putino ciklo „Benamio dainos“ pirmąjį eilėraštį, kuris iš knygos *Būties valanda* (1963) buvo išimtas. Eilėraštį Noreikai davęs pats poetas. Mykolaitis-Putinas Noreikai sakęs, kad „redaktorai dėl nesuprantamų jam priežasčių pirmąją išmetę iš rinkinio, o be pirmosios visas ciklas nebetenka prasmės“ (Noreika, 2001, p. 59). Vis dėlto minimas eilėraštis nepateko į Mykolaičio-Putino poezijos plokšteles, tad auditorija galėjo jį girdėti tik Noreikos koncertuose.

¹⁵ Čia 1947–1952 m. mokėsi kartu su kolegėmis Antanina Mackevičiūte, Regina Varnaitė, Birute Raubaite ir režisieriais Henriku Vancevičiumi bei Aurelija Ragauskaitė.

reikalauja įsiklausyti, pajusti vidinę eilėraščio dinamiką, kur naudojamos minimalios, o iš tikrųjų – labai subtilios, išorinių efektų neturinčios priemonės. Nesistengiama ką nors primesti klausytojui: jis kviečiamas klausytis ar – įsiklausyti. Tai „simfoniskas“ principas, atviras klausytojo interpretacijai ir supratimui, kas rodo didelę autoriaus meninę kultūrą.

Santūri Noreikos retorika prie „pakylėtų balsų“ pripratusiai auditorijai buvo naujovė. Anot Juriiaus Lotmano (1990, p. 44), retorika yra „efektyvi“ tik tada, kai pasitelkia tropus, kurie išsiskiria iš vyraujančios kalbos. Noreikos atveju tropu laikytina ir skaitymo maniera, tarsi manieros nebūtų (Lotmano žodžiais, tai – „minus tropas“). Kai aktorius susidomėjusiai auditorijai kūrybiškai, neįprastai skaito gerai žinomus tekstus, tikėtina, kad klausytojai pastebi ir kitokių prasmų, net jei ne viską iš karto iki galo supranta. Mokytoja Stasė Lovčikaitė (2011, p. 37) prisimena, kokį įspūdį jos mokiniams darė Noreikos skaitomas Mykolaičio-Putino „Somnambulas“:

Abiturientai rašė, jog kūrinys juos jaudinęs, jie jautę, kad kažkas svarbaus slypi po kūrinio vaizdais, tik sunku esą tai nusakyti žodžiais. Vienas iš jų atsakė labai nuoširdžiai: tą kūrinį nelabai supratęs, tačiau iš to, kaip skaitęs aktorius, jautęs, kad gyvenimas gali būti ne toks, kaip galvoji, kad tavo tiesa nėra pati geriausia ir kad tau skauda, kai tai patiri.

Nors Noreikos skaitytų tekstų mintis ir emocija herojiška, teigiama, jam buvo svarbu atskleisti vidinę subjekto dramą. Taigi Noreika rinkosi tuos autorius, „kurių poetinis pasaulis sudėtingas, dramatiškas, tragiškas, kuriuose ryškus minties, idėjos svoris, kurių pasaulėvaizdis pažymėtas kančios, ieškojimų, grėsmės“ (Zaborskaitė, 2011, p. 253). Vytautas Kubilius (1975, p. 173) po vieno iš „koncertų“ spaudoje rašė: „Noreika stengiasi visų pirma atkurti žmogišką situaciją. Jis pabrėžia mintį ir emociją, o ne eilėraščio foniką.“ Dienoraštyje Noreika ([1977], 1999, p. 61) ginčijasi su tradicinėmis eilėraščių interpretacijomis, pavyzdžiui:

Vis dėlto nuo pat ryto grįžau prie Putino pirmosios programos ir užkliuvau už ciklo „Nepasiekiamai“. Lig pat vakaro kankinau jį, o jis mane. [...] Pasiskambinau Irenai Kostkevičiūtei. Literatūros mokslininkui sunku suprasti, kad aktorinis išsiaiškinimas būtinas, literatūrinio nepakanka. Ji sako: čia skaidrus, platoniškas ciklas, pakilus. Taigi taigi, žinodamas, kad skaidrus, platoniškas, tuojau pasiduodi emocijėlei, čulbesiui, galiausiai – sentimentalumui. Gal aš neteisis, bet man atrodo, kad jis – ciklas „Nepasiekiamai“ – labai artimas eilėraščiui „Iš saulėtų vaišių“, kaip ir čia – nusivylimas realiu pasauliu, nepritapimas, atsiribojimas, vienvė, kurioje aš pats kuriu savo pasaulį. Jis – eilėraštis – man labai dramatiškas, valingas nepasidavimas nusivylimui ir vienvėi [...].

Iš citatos matyti, kad aktoriui nepakako literatūrinių teksto reikšmių išaiškinimo, jas tikslindavo pasitelkdamas savo aktorinę prieigą, išryškinančią herojaus vidinio gyvenimo dramatiškumą. Zaborskaitė (2011, p. 252) prisimena, kad ją stebino Noreikos tuo laiku visiškai nekonvencinė Maironio eilėraščio „Pavasaris“ interpretacija:

[T]ai buvo vienintelis eilėraštis, dėl kurio taip niekados ir nesutarėme. Man atrodė, kad eilėraštis yra aiškiai mažorinis, šviesus ir džiaugsmingas, o Laimonas buvo įsitikinęs, kad jo pagrindinė tonacija minorinė, elegiška, tai rodąs paskutinis posmas ir jo veiksmadžio „norėtum“ tariamoji nuosaka: „Taip giedra ir linksma! Tiek šviečia vilties! / Vien

meilę norėtum dainuoti, / Apimti pasaulį, priglaut prie širdies, / Su meile saldžiai pabučiuoti!“ Visa ta pavasarinė šviesa, pavasarinis džiūgavimas esąs kalbančiojo „aš“ ne patiriamas, o tik trokštamasis, geidžiamasis, bet iš tikrųjų nepasiekiamasis. Taip Laimonas skaitė eilėraštį ir filme¹⁶, ir visuose Maironiui skirtuose poezijos vakaruose.

Taigi Noreika, užimdama didelę dalį literatūrai skirtą eterio (scenoje, plokštelėse, radijuje, televizijoje), savo kūrybine veikla „propagavo“ alternatyvias poezijos tekstų prasmes, dažnai nesutampancias su literatūros mokslininkų koncepcijomis, skatinančias kvestionuoti tradiciškai nusistovėjusias reikšmes. Noreikos repertuaras, sudarytas iš chrestomatinių literatūros klasikos tekstų ir sukomponuotas kaip vientisa minties ir emocijos išraiška, literatūrinių koncertų metu, viena vertus, kūrė idealizuoto žmogiškumo „emocinę bendruomenę“, kita vertus, skatino individualesnį subjektyvumą. Sakydama „individualesnį subjektyvumą“, turiu omeny Hannos Arendt analizuotą individualumo sunaikinimą totalitarinėse visuomenėse, t. y. sistemos siekį sukurti vienybę, nuo valdžios priklausomą masę ir panaikinti savarankišką mąstymą, asmeninę atsakomybę, moralinio pasirinkimo galimybę (Arendt, 2002, p. 315, 322). Noreikos atliekamas poezijos tekstų „perprasminimas“ (alternatyvus interpretavimas) bent estetiniame lygmenyje galėjo skatinti auditorijos kritinį santykį su pasauliu. Kaip matyti iš pastarųjų Noreikos citatų, šiaip jau skaidriais laikytuose eilėraščiuose jam buvo svarbu pamatyti nusivylimo pasauliu, nepritapimo, atsiribojimo ir vienatvės reikšmes. Tiesa, vidinis herojaus konfliktas Atšilimo laiku buvo tapęs vyraujančia estetinė norma: literatūroje ir mene vaizduoti netobuli, klystantys, atsakymų ieškantys herojai, nors tie jų vidiniai konfliktai niekada nekvestionuodavo ideologijos (Sprindytė, 2015, p. 397–409). Noreikos siekis atskleisti vidinę lyrinio subjekto dramą iš esmės atitiko „sužmoginto socializmo“ idėją, tačiau jo interpretacijų nekonvenciškumas – bent estetinio išgyvenimo (anot Rancière'o – juslinės patirties) lygmenyje – galėjo skatinti auditorijos individualesnę savivoką, kritišką, savarankišką mąstymą (kaip kad anksčiau cituotas mokinio liudijimas apie klausantis poezijos aplankiusį jausmą, kad „gyvenimas gali būti ne toks, kaip galvoji“).

Anot Rancière'o, estetinė patirtis turi galią sutrikdyti tradicines hierarchijas ir pertvarkyti prasmės suvokimą. Toks estetiškas „disensusas“ (*dissensus*) – vyraujančios tvarkos pažeidimas arba kvestionavimas – leidžia atsirasti naujoms subjektyvumo galimybėms (Rancière, 2004, p. 4). Atsižvelgiant į tai, galima manyti, kad Noreikos kaip skaitovo novatoriška poezijos interpretacija – to meto kontekste naujai įprasminanti Maironio, Mykoliaičio-Putino, Neries, Marcinkevičiaus, Mačernio, net ir Janonio kūrybą – galėjo skatinti, net specialiai to nesiekiant, oficialiai ideologijai alternatyvų subjektyvumą. Arba bent kelti klausimų. Rancière'o teigimu, taip pasireiškia estetinės patirties laisvė, „estetinio jusliškumo“ nesukontroliuojamumas.

Vienas iš labiausiai į akis krintančių Noreikos kūrybinės veiklos estetinių aspektų yra sakralizuotas požiūris į meną, poeziją, didelė pagarba kūrėjo valiai (Noreika skrupulingai tikslinasi su skaitomais poetais eilėraščių žodžių reikšmių niuansus (žr., pavyzdžiui, Noreika, 1999, p. 32–33; Noreika, 2001, p. 60–61)). Tokia interpretatoriaus estetinė

¹⁶ Lino Lazėno 1969 m. sukurtas mokomasis filmas apie Maironį.

pozicija galėjo sugestijuoti ir nereliginio sakralumo prasmes. Noreika (2001, p. 87), dienoraščiuose aprašydamas savo pasirodymus, į skaitymo scenoje įvykį ir auditoriją žiūri tauriai, su sakralia pagarba:

[1978] Gruodžio 16 dieną pirmasis mūsų koncertas Vilniaus aklųjų draugijos kultūros namuose, mažojoje salėje. Paulius [Širvyys] rūstus, susikaupęs. [...] [I]lgai vartė knygėlę ir tyliai tyliai, lyg tik sau, perskaitė „Suraski tą žvaigždę“, „Prisipažinimas“, „Savanoris“. Skaitė kaip reta – ir užsikirsdamas, ir pamesdamas tekstą, ir ranka numodamas, bet labai tikrai ir labai įtaigiai. Abejojau, ar toj mažoj salėj visi girdi, bet kai Paulius baigė skaityti ir atsisėdo – visi plojo. Ilgai ilgai. Po jo skaityti man buvo lyg ir nejauku, – kaip įsijungti į tą atmosferą, kaip nesugriauti to tikrumo, autentiškumo nuotaikos? Išėjom tylėdami.

Tikrumo, autentiškumo nuotaika, auditorijos emocinis susijaudinimas, perpildytos salės – pasikartojantys įspūdžiai Noreikos koncertų dienoraščiuose: „[P]ublikos labai daug, pergrūsta. Visos durys į salę atidarytos, ir tarpduryje klausytojai stovi, bet skaityti buvo gera. Klausė labai dėmesingai, mirtina tyla, susikaupimas nepaprastas, tik tokioj grūsty neįmanoma balso nuleisti. Norisi truputį intymiau [...]“ (Noreika, [1976], 1999, p. 49); „Salė perpildyta – ir ant laiptelių susėdę, ir stovintys aplipę sienas. Publika labai patikli. Nepaisant gausybės žmonių, kontaktas užsimezgė nuo pirmojo žodžio, buvo lengva ir gera. Grįžau naktį laimingas“ ([1977], p. 64); „Salė nedidelė, bet sausakimša, skaityti buvo galima intymiai“ ([1977], p. 72); „[Žiūrovai] į pabaigą turėjo būti pavargę nuo įtampos, nuo tokio nuostabaus klausymo. [...] Per tas tris dienas perskaičiau aštuonis koncertus, pačiam nesitiki, o nė vieno susitikimo formalaus. Nuostabiausi klausytojai, lyg ne aš skaičiau, o jie patys iš manęs pasiėmė“ (p. 153). Kaip matyti, Noreikos refleksijose vis pasikartoja intymaus santykio su auditorija, individualaus emocinio atsako lūkestis.

Vanda Zaborskaitė (2019, p. 98) 1983 m. po Daukanto jubiliejaus minėjimo dienoraštyje užsirašiusi: „Vakar [...] [p]uikus – laisvas, įkvėptas – buvo Laimonas Noreika – Tai tikras menininkas, iki galo savo menui atsidavęs – Nežinau, kaip jis fiziškai pakelia tokį krūvį: spektakliai teatre ir skaitymas, skaitymas, skaitymas visur, kur tik pakviečia, – be poilsio, neišsimiegodamas, visados pakely [...]“. Maksimalistinis atsidavimas meninei idėjai, savęs netausojimas, kūrybinis gyvenimas ties, kaip šiandien pasakytume, „perdegimo riba“, meno ir kūrybos „sudievinimas“, apie ką byloja vėlyvojo sovietmečio literatūra ir prisiminimai, taip pat yra vienas iš sovietinės „sąmoningumo paradigmos“ (pasinaudojant Vytauto Kavolio sąvoka), iš kurios buvo eliminuotas tradicinės religijos dėmuo, ženklų. Iškalbinga, kad Jonas Lankutis, kaip prisimena Noreika ([1978], 2001, p. 132–133), jo poezijos klausytojų minią palygino su eucharistiniu kongresu:

Po koncerto ant Birutės kalno. [...] Jau pagal išankstinį bilietų pardavimą žinojome, kad bus daug žmonių. Privežė papildomų suolų, žmonės patys statė papildomas eiles iki pat kalvos ir iš priekio taip, kad mudu su Beatriče [Grincevičiūte] buvome įkišti į grotą. Iš abiejų grotų akmenų pusių sėdėjo žmonės. Kasininkė sako, kad niekad čia dar nebuvo tiek žmonių. Ir papildomi suolai neišgelbėjo.

Po koncerto priėjo Jonas Lankutis. Sako, po 1937 metų eucharistinio kongreso ši vieta tokios minios dar nematė. Justino poezija ir judu su Beatriče. Visas koncertas alsavo gerumu, ir tas gerumas užliejo klausytojus.

Noreikos kūrybinės veiklos kontekste poezijos, meno ir religinio matmens paralelė ne-atrodo atsitiktinė. Aktorius buvo linkęs pasitelkti sakralizuojančias metaforas ir inspiracijas („Naujai perskaičiau ir [Nėries eilėraščių] ‘Sesuo žydroji – Vilija’. Per visą dalį didžiulė emocinė įtampa, be atokvėpio, todėl dar namuose galvojau pabandyti perskaityti, kaip kalbama kasdieninė malda ‘Tėve mūsų...’, be jokios išraiškos, be intonacijų“ (Noreika, [1975], 1999, p. 30)). Noreikos poezijos skaitymas galėjo žadinti religinį visuomenės sentimentą. Tai rodo ir Marcinkevičiaus eilėraščių, pasižyminčių religiniais (ar, anot Subačiaus (2011), pseudoreliginiais) motyvais, populiarumas tarp tuometinių klausytojų („Skaičiau tris vakarus, Hidromelioracijos technikume, Pedagoginėje mokykloje, Knygų bičiulių klube, visur prašė [Marcinkevičiaus eilėraščių] ‘Ašara Dievo aky’, nes girdėjo [kaip skaičiau] teatre“ (Noreika, [1977], 1999, p. 65)). Sovietmečio kontekste tokia sakralizuojanti meninė strategija ir, apskritai, meno, poezijos idealizavimas byloja apie ypatingą meno vaidmenį nureligintoje, ateizuotoje visuomenėje (tai galėtų būti atskiro tyrimo tema).

Ilgainiui, modernėjant kultūrai ir bręstant jaunai, platesnio kultūrinio akiračio generacijai – vadinamosioms „atotrūkio“ ir „duobkasių“ kartoms (Klumbys, 2024, p. 78–86) – Noreikos psychologizuojantis, humanizuojantis (priartinantis prie žmogaus) poezijos skaitymas, savo laiku buvęs beveik sensacija ir tam tikra prasme telkęs „emocinę bendruomenę“, ėmė prarasti ankstesnę įtaigą. Septintuoju–aštuntuoju dešimtmečiais Noreikos retorika darė įspūdį savo santūrumu, o jau devintajame dešimtmetyje tai jaunosios kartos atstovams skambėjo *retrogradiškai*: „Galiu pasakyti tik tai, kad man, kaip ‘šiuolaikiniam žmogui’, pakylėta, balso moduliacijomis grįsta L. Noreikos vaidyba (ką jau kalbėti apie eilėraščių, prie kurių, kaip tada galvojau, apskritai nederėtų prileisti aktorių, skaitymą) menkai imponavo, veikiau atvirkščiai“ (Marčėnas (g. 1960), 2011, p. 232). Jaunystėje Noreikos skaitymo gerbėja buvusi Donata Mitaitė (g. 1960) devintajame dešimtmetyje taip pat pastebėjo pakitusį savo vertinimą:

Kol baigėm mokyklą, L. Noreika atvažiavo ir į kelis literatūros vakarus jau mūsų vidurinė (vieną kartą, prisimenu, kartu su Marcelijumi Martinaičiu), ateidavom į tuos vakarus nevaromai, bent jau didžioji vyresniųjų klasių mokinių dalis. Laikas, kai labai norėjosi klausytis aktoriaus skaitomų eilėraščių, tęsėsi ir universitete; dažnai lankydavausi Aktorių namuose. Daug eilėraščių mintinai įsiminiau būtent iš tų vakarų [...], iš L. Noreikos įskaitytų plokštelių. Paskui L. Noreikos skaitymo maniera ėmė atrodyti pernelyg patetiška, erzinti; gerbiau aktorių, bet nenorėjau girdėti jo skaitomos poezijos. (Mitaitė, 2017, p. 239)

Taigi Noreikos estetinė inovacija – oficialinei patetikai oponavęs psychologizuotas poezijos skaitymas, kuris septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais darė visuotinį įspūdį, – pasirodė turėjusi savo „galiojimo terminą“. Jis pasibaigė subrendus naujai kartai, kurią formavo platesnis kultūrinis akiratis ir drąsesnė, ciniškesnė nuostata masiškumo, oficialumo bei reprezentatyvumo atžvilgiu. Jaunajai kartai estetinį poveikį darė (ir todėl išpopuliarėjo) kiti retoriniai tropai (pavyzdžiui, absurdas, groteskas, plėtoti Vytauto Kernagio kabarete, Antano A. Jonyno, Gintaro Patacko eilėraščiuose, tapusiuose roko grupių „Antis“, „Kardiofonas“ dainų tekstais). Naujiems tropams noreikiškas estetinis vientisumas tapo fonu, kuriame galima išsiskirti, ir tradicija, kurią būtina paneigti.

Išvados

Vėlyvuoju sovietmečiu, prasidėjus Atšilimui, socialistinės sistemos propaganda į savo priemonių spektrą aktyviau įtraukė ir poeziją kaip ideologijos „sužmoginimo“ priemonę. Sistemingesnis poezijos propagavimas Lietuvoje prasidėjo aštuntajame dešimtmetyje, įkūrus Grožinės literatūros propagandos biurą (1973). Vienu iš svarbiausių propagandos įrankių Biuras laikė poetų, rašytojų susitikimus su liaudimi, pernelyg nenutolus nuo kasdienės žmonių aplinkos – mokyklose, gamyklose, kolūkiuose. Tai buvo ne tik socialistinė, t. y. ugdomoji, „pramoga“ proletariatui, bet, stingant knygų, sykiu ir galimybė išsamiau susipažinti su skirtingų autorių kūryba. Pastebėtina, kad literatūros vakarų kiekybė prano kokybę, todėl toks poezijos propagandos efektyvumas galėjo būti tik sąlygiškas.

Vis dėlto viena poezijos populiarinimo priemonė pasiteisino – tai autoriniai literatūros vakarai, dalyvaujant skaitovui-aktoriui. Aktoriaus Laimono Noreikos kaip poezijos skaitovo išpopuliarėjimas aštuntajame dešimtmetyje buvo fenomenalus. Noreikos skaitymo maniera, išugdyta Konstantino Stanislavskio mokyklos, aptariamo laiko kontekste, persmelktame politinio patoso, skambėjo naujai, autentiškai, estetiškai jaudino auditoriją. Remiantis Ranciere'o teorija galima teigti, kad talentingo aktoriaus skaitymas, sutelkiant dėmesį į netradicinius, netikėtus net ir populiarių, t. y. auditorijai gerai žinomų klasikinių (pavyzdžiui, Maironio, Mykoloičio-Putino, Nėries eilėraščių) tekstų aspektus, turi galią perkalibruoti žiūrovo juslinę patirtį. Be to, Noreikai būdingas sakralizuotas požiūris į poeziją, didelė pagarba meniniam žodžiui, kūrėjo valiai galėjo aktyvuoti visuomenėje religinį sentimentą, iš oficialaus gyvenimo aptariamų laiku visiškai eliminuotą. Neatsitiktinai sovietmečiu literatūra buvo suprantama kaip kažkas tauraus, prakilnaus, didinga ir nepainiotina su žemiškais malonumais ir pramogomis.

Galima apibendrinti, kad poezija ir jos populiarinimo priemonės pagal sovietinės propagandos užmojus turėjo skatinti piliečių lojalumą ir kurti ideologiškai teisingą „emocinę bendruomenę“. Vis dėlto talentingų skaitovų savitos interpretacijos, stiprindamos poezijos komunikatyvumą ir sukeldamos netikėtą estetinį išgyvenimą, galėjo paskatinti visuomenėje nauja jusline patirtimi grįsto subjektyvumo bei kritinės atodairios į socialinę tikrovę formavimąsi.

Literatūros sąrašas

- Arendt, H., 2001 (orig. 1973). *Totalitarizmo ištakos*. Iš anglų kalbos vertė A. Šliogeris. Vilnius: Tyto alba.
- Bučienė, I., 1965. Poezija ir teatras. *Pergalė*, 4, p. 186–187.
- Daugirdaitė, S. ir Kalinauskienė, A., 2015. „Rašytojai buvo laikomi nepasiekiamybe“: Solveigos Daugirdaitės pokalbis su žurnaliste Aušra Kalinauskiene. In: R. Kmita, sud. *Nevienareikšmės situacijos: pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 430–458.
- Daujotytė, V., 1978. Eilėraščių nežinomieji. *Literatūra ir menas*, lapkričio 11 d., p. 5.
- Hodgson, K., 2006. “Russia is reading us once more”: the rehabilitation of poetry, 1953–64. In: P. Jones, ed. *The dilemmas of de-Stalinization: negotiating cultural and social change in the Khrushchev era*. London: Routledge, pp. 231–249.
- Kajokas, D., 2024. *Leistinas privatumas: dienoraščiai, 1979–1999*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Kalėda, A., 2015. Sovietmečio literatūros pradžia: „šviesios“ ateities projektai. In: D. Satkauskytė, sud. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 54–79.

- Klumbys, V., 2024. Žvilgsnis į sovietmečio inteligentiją ir kultūrą per kartų prizmę. In: R. Kmita, sud. *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetinė raiška*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 27–92.
- Kmita, R., sud., 2024. *Virsmo link: vėlyvojo sovietmečio literatūros socialumas ir estetinė raiška*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Kubilius, V., 1975. Naujai perskaityta J. Janonio poezija. *Pergalė*, 12, p. 173.
- Liepaite, I., 2013. *Lietuvos bibliofilijos būties ir idėjų raiška sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.
- Lietuviškų plokštelių katalogas*, 1961–1992 (susideda iš dalių). Visasąjunginė plokštelių firma „Melodija“, Rygos plokštelių fabrikas, Vilniaus studija. Z. Nutautaitė, red. Vilnius: Vilniaus studija.
- Lotman, Y., 1990. *Universe of the mind: a semiotic theory of culture*. Translated by A. Shukman. London, New York: I. B. Tauris and Co. LTD.
- Marčėnas, A., 2011. Griūvančiame jūsų pasaulyje. In: J. Rutkauskienė, sud. *Laimono laimė: atsiminimai apie aktorių Laimoną Noreiką*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 231–233.
- Martinaitis, M., 1967. Nuostaba, nusidažanti džiaugsmu ir liūdesiu. *Pergalė*, 11, p. 165–167.
- Martinaitis, M., 2011. Scenos aristokratas. In: J. Rutkauskienė, sud. *Laimono laimė: atsiminimai apie aktorių Laimoną Noreiką*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 25–31.
- Michelevičiūtė, D., 2011. Dalia Michelevičiūtė. In: J. Rutkauskienė, sud. *Laimono laimė: atsiminimai apie aktorių Laimoną Noreiką*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 164–165.
- Noreika, L., 1999. *Aktoriaus dienoraščiai*. Vilnius: „Scena“.
- Noreika, L., 2001. *Vidurnakčio užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Norkus, R., 1969. Žodžio jėga. *Komjaunimo tiesa*, lapkričio 23 d., p. 3.
- Nosevičiūtė, S., 1980. Skaitovų sąjūdis: mada ar būtinybė? *Literatūra ir menas*, kovo 1 d., p. 6.
- Pocevičius, D., 2017. Ką mena stalaktitų lubos Vilniaus plokštelių studijoje (I). *Literatūra ir menas*, 2017-05-05. Prieiga internete: <<https://literaturaimenas.lt/atmintis/darius-pocevicius-ka-mena-stalaktitu-lubos-vilniaus-ploksteliu-studijoje-i>> [žiūrėta 2025-08-29].
- Putnaitė, N., 2021. Political religion and pragmatics in Soviet atheisation practice: the case of post-Stalinist Soviet Lithuania. *Politics, Religion & Ideology*, 22(1), pp. 64–83. <https://doi.org/10.1080/21567689.2021.1877672>.
- Rancière, J., 2004. The politics of literature. *SubStance*, 33(1), pp. 10–24. <https://doi.org/10.2307/3685460>.
- Rancière, J., 2009. The aesthetic dimension: aesthetics, politics, knowledge. *Critical Inquiry*, 36(1), pp. 1–19. <https://doi.org/10.1086/606120>.
- Rėklaitytė, A., 2023. Meaning twist: national images in Lithuanian poetry of the late Soviet period. *Letonica*, 51, pp. 72–95. <https://doi.org/10.35539/LTNC.2023.0051.06>.
- Rosenwein, B. H., 2006. *Emotional communities in the early Middle Ages*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Rutkauskienė, J., sud., 2017. *Laimono laimė: atsiminimai apie aktorių Laimoną Noreiką*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Samulionis, A., 1973. Minties muzika. *Pergalė*, 2, p. 179–180.
- Satkauskytė, D., 2003. The myth of the nation of poets and mass poetry in Lithuania. *Sign Systems Studies*, 31(1), pp. 261–269.
- Satkauskytė, D., sud., 2015. *Tarp estetikos ir politikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Subačius, P. V., 2011. Liminalios tapatybės Justino Marcinkevičiaus sovietmečio lyrikoje. In: A. Jurgutienė, sud. *XX amžiaus literatūros teorijos: konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 370–390.
- Šuopytė, I., 2021. Populiariosios poezijos fenomenas. www.sauksmas.lt, 2021-03-19. Prieiga internete: <<https://sauksmas.net/2021/03/19/populiariosios-poezijos-fenomenas/>> [žiūrėta 2025-07-14].
- Tamošaitis, M., 2010. *Didysis apakimas: lietuvių rašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

- Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos programa*, 1961. G. O. Zimanas ir J. Baranikas, red. Vilnius: Laikraščių ir žurnalų leidykla.
- Tūtlytė, R., 2017. „Socialistinio humanizmo“ literatūra: užuojauta kaip ideologinės manipuliacijos atmaina. *Literatūra*, 59(1), p. 87–101. <https://doi.org/10.15388/Litera.0.0.11876>.
- Zaborskaitė, V., 2011. Laimonas, kokį pažinojau. In: J. Rutkauskienė, sud. *Laimono laimė: atsiminimai apie aktorių Laimoną Noreiką*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 252–255.
- Zaborskaitė, V., 2019. *Dienoraščiai, 1941–2010*. Sudarė ir parengė V. Stonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Archyviniai šaltiniai

- [Lietuvos TSR valstybinio televizijos ir radijo komiteto Literatūros ir dramos vyriausiosios redakcijos veikla: laidų medžiaga nuo 1945 m. sausio 1 d. iki 1973 m. gruodžio 14 d.]. F. R-981, ap. 7, b. 1–520. Vilnius: Lietuvos centrinis valstybės archyvas.
- [LTSR Rašytojų sąjungos Grožinės literatūros propagandos biuras]. F. 511, ap. 1, b. 1–109. Vilnius: Lietuvos literatūros ir meno archyvas.

Pateikiamų pavyzdžių sąrašas

- Artojų žeme, amžinas paveikslas: eilėraščių rinkinys*, 1985. M. Karčiauskas, sud. Vilnius: Vaga.
- Broliškas patarimas*, 1987. Lietuvių poetų satyriniai eilėraščiai apie girtuokliavimo žalą. Suvenyrinis leidinys metiniams „Naujųjų knygų“ prenumeratoriams. E. Vaitkus, sud. Vilnius: Vaga.
- Dainuoju Lietuvą: eilėraščiai = Пою Лию*, 1980. Lietuvių ir rusų k. Vilnius: Vaga.
- Draugystės žiedai: [lietuvių poetų eilėraščiai] Tarybų Sąjungos 60-mečiui = Цветы дружбы*, 1982. Lietuvių ir rusų k. Vilnius: Vaga.
- Esu ir esi*, 1986. M. Karčiauskas, sud. Vilnius: Vaga.
- Mano laikas: iš 1975–1985 m. poezijos*, 1987. J. Riškutė, sud. Vilnius: Vaga.
- Mano Lietuva: eilėraščiai*, 1985. S. Budrytė, sud. Fotonuotraukos A. Sutkaus ir A. Zavadskio. 2-asis leid. Vilnius: Vaga.
- Širvyys, P., 1989. *Beržai baltieji broliai*. Serija „Populiarioji poezija“. Vilnius: Vaga.